

« La tradició llatina del Llibre dels àngels, de Francesc Eiximenis¹ »

Sadurní Martí
Girona

Sempre s'ha comparat la immensitat oceànica de les obres del gironí Francesc Eiximenis amb les del mallorquí Ramon Llull, i és ben cert que, en tots dos casos, el pes material de la seva obra completa és més que remarcable. Tradicionalment també s'ha defensat, però, que els distingia, entre moltes altres coses, la intensitat i l'extensió de l'impacte en l'Europa del seu temps. La distribució dels manuscrits conservats, les notícies de manuscrits perduts i les influències sabudes d'aquests dos autors els atorguen graus d'influència força diferents. A l'excel·lent *Llull DB* (la base de dades on-line sobre Ramon Llull de la Universitat de Barcelona) s'hi poden consultar notícies sobre més d'un miler de testimonis lul·lians antics, repartits al llarg i ample del globus terraquí; si poguéssiu fer el mateix amb Francesc Eiximenis, us trobaríeu amb dos-cents cinquanta testimonis antics.² Hi ha un desfasament evident, tot i que també cal remarcar que dos centenars de testimonis antics per a un autor català és una xifra més que respectable. Més enllà de les xifres, cal fer tanmateix una distinció important entre aquests dos autors : Llull, que va començar escrivint les seves obres en català, o potser en àrab, ben aviat es va adonar de la necessitat estratègica de canviar cap a la llengua sàvia, el llatí, si volia influir d'una manera eficaç en els cercles intel·lectuals (especialment els de la Universitat de París) que havien d'ajudar-lo en els seus projectes. En conseqüència, la immensa majoria de les obres del catàleg lul·lià són llatines. Les

1 Aquesta comunicació forma part del treball previst a l'edició crítica del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis per a les "Obres de Francesc Eiximenis", editades per la Diputació i la Universitat de Girona, i s'inscriu al projecte gironí Hum2005-07480-C03-02/Filo del Ministerio de Educación. Agraïxo a Curt Wittlin i Alexander Fidora les interessants observacions que em van fer durant el col·loqui de Besiers.

2 A la primavera del 2006 s'activarà a la Universitat de Girona una base de dades sobre Francesc Eiximenis (*Eiximenis DB*), germana de la *Llull DB*, en el marc del programa coordinat CODITECAM (Corpus Digital de Textos Catalans Medievals). Més informació a <http://www.narpan.net>.

obres de Francesc Eiximenis tenen sempre com a llengua principal la catalana (si exceptuem l'*Ars praedicandi populo*, el *Psalterium laudatorium*, el *Pastorale*, o el polèmic *De triplici statu mundi*, totes elles obres escolars o destinades a un públic especialitzat) i estan destinades a lectors de la Corona d'Aragó.

Encara hi ha un altre aspecte que acostia les obres del menoret i del beat : les seves obres no només van circular en la llengua en què es van escriure, sinó que també van circular i molt!) en traduccions antigues a diverses llengües. Aquestes tradicions plurilingües són ben conegudes pels filòlegs des de fa més d'un segle, però tot just ara s'han començat a estudiar en profunditat, en bona part gràcies a les innovacions metodològiques que ha introduït la *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull*. La voluntat que guia aquesta empresa és, resumint, integrar la tradició indirecta (és a dir la que no està en la llengua original del text i les possibles cites d'altres autors) en l'aparat crític de les obres, seguint el convenciment que les traduccions poden aportar informació textual pertanyent a branques perdudes de la tradició original, i que només un estudi conjunt de totes les tradicions d'una obra pot posar en relleu la història de la tradició del text, és a dir la història de la seva transmissió material i les vicissituds històriques dels seus copistes i lectors. Pel que sabem avui, l'obra de Francesc Eiximenis ha estat traduïda antigament a quatre llengües : al propi català, en el cas de les obres originalment en llengua llatina (el *Psalterium laudatorium* traduït per Guillem Fontana com a *Psaltiri devotíssim*) al castellà, com en el cas del *Llibre de les dones*, del *Llibre dels àngels* i de la *Vida de Jesucrist*, al francès, hi tenim traduccions del *Llibre dels àngels* i de la *Vida de Jesucrist*, al llatí, excepcionalment, el *Llibre dels àngels* i finalment, al flamenc, també en el cas únic del *Llibre dels àngels*. Deixo de banda la traducció de fragments i les cites incrustades o manipulades en les obres d'altres autors en diverses llengües (cf. García López, Guixeras). Tanmateix, el més interessant d'aquesta tradició eiximeniana plurilingüe és que ens demostra, si hem de jutjar per les còpies conservades, el seu èxit internacional. Només comptant els manuscrits, de la traducció castellana del *Llibre de les dones* se'n conserven 10 testimonis (en

català, la meitat). De la *Vida de Jesucrist* conservem 2 testimonis francesos i 3 de castellans, davant dels 7 testimonis catalans sencers, i molts de parcials. I, finalment, del *Llibre dels àngels* (que actualment es conserva en 18 manuscrits catalans sencers) es conserven també 7 testimonis castellans, 16 testimonis francesos i 3 testimonis llatins. Per tant, crec que s'hauria de matisar l'opinió canònica de la manca d'influència europea del menoret: a la llum del que acabem de dir podem afirmar que Eixemenis va influir (i va influir molt) a la França dels segles XV i XVI i, també a l'Espanya dels segles XV, XVI, XVII i XVIII. Per acabar aquest repàs necessàriament molt ràpid a la recepció d'Eiximenis, cal recalcar que la seva presència europea, en la majoria de casos, va ser deguda precisament, a l'interès que va despertar en personatges pertanyents als grans nuclis d'influència, a les elits, a aquells grups als quals també va voler arribar, un segle abans, Ramon Llull.

Fent un cop d'ull als lectors francesos d'Eiximenis i afegint que alguns testimonis més pobres ens indiquen circulacions complementàries, ens adonarem del tipus especial de públic de les obres del menoret. La bellíssima copia de *La vida de Jesucrist* (BNP fr.29) pertanyia a Joana de França, filla de Carles VII i muller de Joan II, duc de Bourbon. Més tard una altra muller del duc, Caterina d'Armanyac, va heretar aquest mateix còdex. Entre els manuscrits francesos del *Llibre dels àngels*, el luxós ms. *A* (BNP fr. 24 773) era propietat de Denis Aladant, notari del rei de França, el ms. *B* (BNP fr. 1777) duu una subscripció d'Anna de Cuise, vídua de Jean Rapine, mestre d'hostal i governador d'Auxerre. El ms. *E* (BNP fr. 186), que és la còpia més luxosa en francès, no presenta subscripcions, però les seves cinc miniatures esplèndides sí que proporcionen molts indicis iconogràfics d'un comitent elevat: l'orla que les acompanya duu sempre un escut blau amb tres flors de lis centrat a la barra de sota, l'escut reial de França des de Carles VI (XIV-XV) a Enric III (finals XVI). Un cop s'hagi completat la descripció dels manuscrits francesos podrem, segurament, orientar molt millor les zones i els cercles a través dels quals es va anar introduint Eiximenis a la França del quatre-cents (vegeu ara Wittlin; i Martí 2006 i en premsa). I tot i que ara no m'hi puc estendre, cal si més no apuntar que en la

tradició castellana del *Llibre de les dones* i el *Llibre dels àngels* la selecció de públic és equivalent (vegeu Messeguer, Viera 1976 i 1980, Perarnau, Santiago ; i de manera més decisiva Clausell 1993, 1995-96, 1996, 2004 i Rojas).

A banda dels treballs pioners de Jaume Massó i Torrents, Martí de Barcelona, Andreu Ivars i Curt Wittlin, les tradicions textuais indirectes de l'obra d'Eiximenis no s'han començat a estudiar de manera sistemàtica fins molt recentment, gràcies sobretot a investigadors de l'entorn de la Universitat de Girona que preparen edicions crítiques sobre la tradició castellana del menoret. Les aportacions de Carme Clausell sobre el *Llibre de les dones* castellà i de Raquel Rojas sobre el *Llibre dels àngels* castellà són molt interessants en aquest sentit perquè ja han començat a proporcionar dades concretes per confirmar o rectificar les panoràmiques que els estudiosos anteriors havien ofert com a marc de treball. Per a la tradició francesa, el treball que Curt Wittlin presenta en aquest mateix volum d'actes inaugura la tradició moderna d'estudis, que no havia tingut cap aportació de relleu des del catàleg de Massó i Torrents i Martí de Barcelona (vegeu també, en breu, Martí 2006 i Martí en premsa).

La meua intenció, en aquest article, és ajudar a posar les bases per a l'estudi de la tercera de les tradicions multilingües del *Llibre dels àngels*, la llatina. L'objectiu del present treball és, doncs, presentar una primera descripció codicològica dels tres manuscrits que conserven la recensió llatina i l'edició d'un capítol de control per tal d'il·lustrar l'estil i els procediments de traducció d'aquesta recensió. Aquest és un primer pas per poder-la estudiar perquè fins ara no comptàvem amb cap treball sobre els manuscrits que descriu a continuació, ni sobre la versió llatina del *Llibre dels àngels*. Les úniques referències que en teníem provenien de les descripcions de Massó i Torrents i Martí de Barcelona que, essencialment, reproduïen el que es desprèn dels catàlegs de les biblioteques d'origen. A partir de les descripcions que ara publiquem s'haurà de començar a caracteritzar els comitents de les còpies i, en conseqüència, el ambients pels quals circulava l'obra.

Com a primeres observacions puc avançar que, com era d'esperar, els manuscrits de la versió llatina ens duen a ambients eclesiàstics : el capítol catedralici d'Albi (A) o la cartoixa de Vall de Benedicció d'Avinyó (B), fundada el 1356 pel papa Innocenci IV, la cartoixa més gran de la França tardomedieval (cf. Maier i Forbin). Tots dos són centres importants de l'església occitana quatrecentista amb una remarcable producció manuscrita. El tercer manuscrit no té un origen deduïble del propi manuscrit, però és indubtablement una còpia de mà francesa, possiblement borgonyona, i presenta lligams formals i materials ben interessants amb alguns dels manuscrits de la versió francesa del *Llibre dels àngels* (cf. Martí en premsa). Tots els manuscrits són quatrecentistes, però els manuscrits occitans semblen de la primera meitat del segle XV, mentre que l'exemplar francès està datat el 1476.

Albi, Biblioteca Municipal, ms. 32 (actualment a la Mediateca Pierre Almaric).

Volum de 302 × 250mm, amb 164 folis de paper, 161 escrits (el text s'acaba a f. 161r i els tres bifolis que completen el plec són en blanc. La caixa presenta un marge exterior de 53mm ; interior, 23mm ; superior, 32mm ; inferior, 70mm ; i està composta per dues columnes de 59 línies de text, separades per 17mm. El ratllat de la caixa es veu perfectament i dibuixa, des del marge, les ratlles inicial i final de la columna amb una línia especial. La caixa d'escriptura dibuixa dues columnes de 184 × 59mm, amb un marge superior de 50-55mm, inferior 105-112mm, intern 25mm, extern 73-80mm. Tot el pautat sembla en tinta. S'observen rastres de perforació, però molt malmesos per les encuadernacions successives. Tot el text pertany a una sola mà quatrecentista, a vegades molt cursivitzada, que no té cap tret de bastarda. El còdex es compon de plecs variats (1-2¹⁰, 3-9¹⁴, 10-11¹⁶, 12¹⁸), amb reclams inferiors poc elaborats, centrats. Vegem en detall l'estructura de plecs :

1	5+5 (0)-9	il·legible : escapçat
2	5+5 10-19	Vniu(er)sa plebs
3	7+7 20-32	escapçat il·legible

4	7+7 33-46	
5	7+7 47-60	
6	7+7 61-74	escapçat il·legible
7	7+7 75-88	
8	7+7 89-102	escapçat il·legible
9	7+7 103-115	
10	8+8 116-131	sublimis
11	8+8 132-147	uiuunt et scitis tallat
12	9+9 148-165	

Les rúbriques interiors, sempre vermelles, van justificades amb el text sense solució de continuïtat i la caplletra rudimentària està dintre del marge i ocupa 2-4 ratlles. Aquest manuscrit presenta les rúbriques integrades en l'inici de cada tractat. La foliació, moderna i a ploma, es troba situada a l'angle superior dret dels *rectos* de cada foli. És correcta i correlativa. El còdex duu dues etiquetes antigues enganxades : una a la coberta davantera "Francisci Eiximenii / de Angelis liber totius" i a la coberta del darrera : "Ad maiorem Dei gloriam / Eximeuis de Angelis. / 1422". A l'interior altres etiquetes modernes amb signatures alternatives: dues amb el n. 48 ; una amb el n. 125, una de pell "F. Eximeuis / de Angelis" i una altra que indica "Nº de la V. 52 / Nº du C. Imp. 95 32 / Nº du C. de la B. [...] / Nombre de feuillets 162". Segons el catàleg, el manuscrit, prové del capítol d'Albi, però al f. 1r s'hi pot llegir "Ad Usum fratrum Praedicatorum Ref. Conu. Albiensis.", i al marge dret, a mitja plana : "Ad usum Convent(us) / Albi(ensis)". Per tant, si bé originàriament podia haver estat a la biblioteca capitular d'Albi, a la Biblioteca Municipal hi va ingressar procedent del convent dels dominicans de la vila del Tarn. Al catàleg imprès també hi ha una indicació en rotulador "125". La relligadura ha estat restaurada modernament en vellut verd, amb restes de les cobertes antigues. Quatre nervis al llom. L'estat de conservació és molt bo, encara que els fulls, en alguns llocs, estan tacats. Comença : "Incipit liber angelo(rum) (com)positus / per Reu(er)endum prens i(n) (Christo) et / do(mino) dominum franciscus exime / nis patriarcham (Jher)osolimitanus) / et ep(iscopu)m elnen(sis) in sacra pagina / quarum magistrum egregium. Prim(mu) ca(pitulum)", i a continuació ja hi ha el text de I,1. Descripcions a *Catalogue*, t. 15,

Marsella, Bibliothèque Municipale, ms. 284

Còdex cartaci de 116 folis de 283mm × 199mm. No està datat expressament però la lletra semigòtica sembla de mitjans del segle XV. Les guardes són de paper (inici i final 1+1). En el paper del text s'observen dos tipus diferents de filigranes: ff. 1-60 i 73-84, del tipus *croissant* (6,5 × 3,5mm) de Briquet, semblant als nn. 5224 i 5225 (Brescia 1388 i 1421); ff. 61-72 i 85-116, del tipus *main aux quatre doigts serrés* (7 × 2mm), semblant als nn. 11090 i 11088, datades a Lió a mitjans del XV i a Draguignan el 1437, respectivament. Hi ha una foliació antiga (als *versos*), i una de moderna (als *rectos*) que no té en compte les llacunes i és completa i correlativa. La moderna compta el full de guarda, l'antiga, no. La caixa d'escriptura mesura 199 x 130mm, i l'intercolumnat és de 125mm. Hi ha petites variacions en el nombre de ratlles, p.e. : f. 3r (esquerre 39, dreta 41), f. 108r (esquerra 36, dreta 36). Dels deu plecs del còdex, nou són sexterns (6+6) i el novè és un tern (3+3) factici. Actualment el còdex presenta aquesta fasciculació:

I	6+6 (2-13)	
II	6+6 (14-25)	fit i(n)t(er)
III	6+6 (26-37)	però el 37 està afegit amb una pestanya
IV	6+6 (38-48)	·ville·
V	6+6 (49-60)	et lu(m)bos
VI	6+6 (61-72)	tallat il·legible
VII	6+6 (73-84)	legim(us)
VIII	6+6 (85-96)	
IX	3[2]+3 (97-104)	·tencat. ³
X	6+6 (105-116)	

L'ordenació del plecs del còdex, doncs, presenta diverses irregularitats. Si s'observa la foliació pot deduir-se que, segurament a causa d'una desenquadració, s'han perdut

3 L'estat actual del plec IX permet de deduir una estructura amb dos fulls afegits ([1]+1[1]+2 || +3), però no resulta fàcil comprovar-ho perquè l'enquadració impedeix treure'n l'aigua clara.

diversos plecs i que el relligador va ordenar incorrectament els plecs que avui es conserven :

- f. ·xxxii·→ f. ·xxxiiij· (salta un full)
- f. ·lx·→ f. ·clxix· (salta del final del plec 5 al 15)
- f. ·clxxx·→ f. ·lxxiiij· (salta del 15 al 7)
- f. ·xcviij·→ f. ·cviiij· (salta del 8 al 10)
- f. ·cix·→ f. ·cxxx·
- f. ·cxxj·→ f. ·cxxxij·
- f. ·cxxxiiij·→ f. ·cxliiiij·→·cxciij· (final)

En l'estat actual, doncs, en el còdex només s'hi poden llegir els capítols I,1-III,24 ; V,10-V23 ; III,39-IV,1 ; IV,12-IV,14 ; IV,23-IV,25 ; IV,26-IV,38 ; IV,45-IV,46 ; V,37-final.⁴ No es veuen signatures de plecs, ni restes de perforat. El ratllat és a punta seca. Dues columnes de text justificat. No hi ha solució de continuïtat entre capítols, només la rúbrica en vermell i la caplletra en vermell rudimentària que ocupa entre 2 i 5 ratlles. Tampoc hi ha marques especials que indiquin l'inici dels llibres, que van seguits sense solució de continuïtat, només indicats per una rúbrica més llarga. Els reclams són molt rudimentaris i majoritàriament absents pel tallat de l'enquadrador. Estan centrats sota la columna dreta del *verso* dels folis. Tot el text del còdex és d'una sola mà cursiva amb trets lleugers de bastarda, que a voltes treballa molt de pressa. El relligat, en pell tant en el llom com en la coberta, data del segle XVII. Al llom cinc nervis sobresortints al primer entrenervi superior en daurat, requadrat, "LIBER / ANGE / FRAN / EXIM". Al tercer entrenervi, en daurat, una fulla. Al quart entrenervi, en daurat, la cota "1300". A la part superior del llom hi ha enganxat un paper amb la cota "04930...".

4 Precisem una mica més. Llibre I (iir-xvr): el capítol 3 ha fos el 3 i el 4. Llibre II (xvr-xxxiiv) a la rúbrica del 13 diu erròniament ·xiiij·. Llibre III (xxxiiv-lxv...) acaba tallat al capítol III,24. Salta a V,10, acèfal, fins a V,23 tallat (clxixr-clxxxv). Salta al III,39, acèfal, fins al III,59 (lxxiiijr-xcvijv). Llibre IV, acaba tallat al capítol IV,1 (xciiijr- ...). Salta a IV,12, acèfal, fins al IV,14, tallat (cviiijr-cixv). Salta a IV,23, acèfal, fins al IV,25, tallat (cxixr-cxxiv). Salta a IV,36, acèfal, fins al IV,38, tallat (cxxxijr-cxxxijv). Salta a IV,45, acèfal, fins al IV,46, tallat (cxliiiijr). Salta a V,37, acèfal, fins al V,49 (cxciijr-cciiijrb). A la rúbrica de V,41 diu erròniament ·xl·. En definitiva, manca el text dels capítols III,25....III,39 ; IV,1....IV,12; IV,14....IV,23; IV,25....IV,26; IV,38....IV,45; IV,46....V,37.

Al segon entrenervi superior un paper enganxat amb la cota “Ea /16”. L’estat general del còdex és bo, però alguns fulls presenten forats de corc abundants i, com ja s’ha comentat falten alguns plects. Al f. 2r, a baix, centrat, el segell de la “Bibliothèque de Marseille”. A la guarda de coberta, un teixell amb els indicacions : “Ea 16”, a ploma i a sota en bolígraf “Albanus 284”. Al recto de la primera guarda, en llapis, “Ms 284”, a dalt a la dreta, i centrat a mitja plana, a ploma, en lletra del XIX “Ce volume continent 116 feuillets / 17 juin 1884”. Al f. 2 (·j·^r) torna a aparèixer, en llapis, “Ms. 284”, a dalt a la dreta. Dues inscripcions ens indiquen la procedència del còdex: al f. 3r : “Cartusie vallisbenedict(i)onis” [*molt bastarda*] i 14r : “Vallisb(e)n(e)dictionis”, més gran. Procedeix de la Cartoixa de Vall de Benedicció, a Villeneuve lez Avignon, al departament del Gard, al davant d’Avinyó, a l’altra riba del Ròdan. De fet, la biblioteca municipal de Marsella es va crear amb els fons eclesiàstics recollits durant la Revolució, i

la plus considerable et la plus importante [partie] de ces livres est celle qui vient de la Chartreuse de Marseille ; et comme cette maison ne remontait qu’au milieu du XVIIe siècle, c’est à la Chartreuse de Villeneuve près d’Avignon, sa fondatrice, qu’on appartenu primitivement presque tous les manuscrits que la ville a eus des Chartreux. (Albanès 1894 : 108)

Incipit : (2ra) “Incipit liber angelor(um) / composit(us) per Reu(er)endu(m) / p(at)rem in (Christo) et d(e)um / d(omi)n(u)m franciscum Exime(n)is / patriarcha(m) []er[]i / tanu(m) et ep(sicopu)m elnen(sem) in / sacra pagina magistrum / Egregium” [*En vermell amb lletra de cos més gran. La J en vermell s’allarga 7 ratlles fora de la caixa d’escriptura. El primera capítol comença amb una caplletra A en blau i vermell que ocupa 7 ratlles.*]
Explicit : (116rb) “Explicit liber angeloru(m) / quem co(m)posuit reuerendus / magister franciscus eximenis / de ordine minoru(m) et patri- / archa q(uon)dam jerusolimitan(us) / ·Amen·” [*Emmarcat amb un gran calderó vermell i un cargolet al final*]. El manuscrit ha estat descrit per *Catalogue*, t. 15 (1894 107-108).⁵ Cf. també Martí de Barcelona (210), número 39.

⁵ “284 (Ea.16 – R.640) [...] On lit au bas du fol. 3 “Cartusie Vallis benedictionis”; sur le dos la cote de Villeneuve : 1300 /

Còdex de pergamí i paper de 243 ff., datat pel colofó el 12/11/1476 (f. 242r). Les guardes són de paper (2+2 a l'inici, 1+1 al final). El text s'acaba a 242r. 242v-243v en blanc. No s'observen filigranes en el paper. Les dimensions de la matèria són constants : 251 × 173mm. La fasciculació és quasi regularment de plecs de sis bifolis: 1-512, 614, 7-1912, 2014. Els plecs segueixen regularment l'estructura 1pg+4pp+1pg // 1pg+4pp+1pg. Vegem l'esquema de plecs :

I	6+6 (1-12)	· eor · astu · (<i>mig tallat</i>)
II	6+6 (13-24)	pret(er)ea cesa(rius) . n ⁹ . co .
III	6+6 (25-36)	legim(us) . co. 3 ⁹ .
IV	6+6 (37-48)	q(ua) statim . co ? ⁹ .
V	6+6 (49-60)	d(omin)us n(oste)r 5 ⁹ co .
VI	7+7 (61-74)	indec . vj . co .
VII	6+6 (75-86)	Ca(pitulum xxxv) . vij ⁹ co .
VIII	6+6 (87-98)	et glor(io)sos . co viij .
IX	6+6 (99-110)	qui(n)tus t(a)lis est . ix . co .
X	6+6 (111-121)	ibi supp(re)m(us) . x . co .
XI	6+6 (122-133)	p(er) ang(elicam) custo(diam) . xj . co .
XII	6+6 (134-145)	(<i>tallat</i>)
XIII	6+6 (146-157)	nec est adhuc . co xiiij .
XIV	6+6 (158-169)	O p(ro)ditor . co xiiij
XV	6+6 (170-181)	i(n) vita sua . co . xv .
XVI	6+6 (182-193)	filios seth . co xvj .
XVII	6+6 (194-205)	sensus . co xvij .
XVIII	6+6 (206-217)	suspiciis . co . xviii .
XIX	6+6 (218-229)	p(er)uersum tractatu(m) . co . penul
XX	7+7 (230-243)	

Reclams rudimentaris i alguns absents pel tallat de l'enquadrador. Estan sagnats a la dreta de la caixa. Duen també el número de plec. Els plecs conserven les signatures originals que es veuen perfectament a la zona inferior dreta dels fulls. Són el

XV siècle. Papier. 116 feuillets à 2 col. 283 sur 200 milim. Titres en rouge; grandes lettres rouges, avec quelques ornements, à la première page. Rel. Basane. Nous relevons les chiffres d'un antique foliotage, qui indique l'absence de beaucoup de feuillets : i-xxxii, xxxiii-ix, clxiii-clxxx, lxxviii-xcvii, cviii-cix, cxx-cxxi, cxxii-cxxxiii, cxliiii, cxliiii-ccliii. Tout le reste manque."

tipus *aj*, *ajj*, etc. Correlació de signatures : *abcdefghijklmnopqrstv*. També és perfectament observable el perforat (32 punçons al marge exterior i 2 als encapçalaments de columna), que afecta tant el pergami com el paper. El ratllat que se'n deriva també es conserva traçat en vermell, amb ratlles finíssimes, dibuixant la caixa, les columnes de la caixa i les línies (31 ratlles de text per cara). La caixa d'escriptura mesura 171 × 100mm i té els marges següents : exterior 55mm, interior 20mm, inferior 55mm, superior 25mm. No hi ha solució de continuïtat entre capítols, només la rúbrica en vermell i la caplletra en vermell rudimentària que ocupa 2 ratlles. Text d'una sola mà cursiva bastarda francesa amb molts canvis de *ductus*. La decoració de les inicials és rudimentària, alternant vermell i blau. Les inicials de tractat combinen blau i vermell i són més grans (5 ratlles). La inicial del llibre (6r) és una A de cinc ratlles amb or brunyit amb un fons remarcant que combina burdeus i blau amb filigrana floral blanca. El marge interior, al llarg de tota la caixa, està ocupat per una orla floral en negre amb fulles d'or brunyit i verdes i flors vermelles i blaves. El relligat data del segle XIX. La matèria del llom és pell i la coberta és de cartró. L'estat de conservació és molt bo. El col·lofó diu : "Complet(us) Anno d(omi)ni M° cccc° lxxvj° xij^a noue(m)bris". El còdex presenta també un exlibris a la guarda Ivv : "Fran(ciscus) Ximenius de Angelis / huius operis nullus meminis", de mà del XVIII. A sota, una altra mà del XIX : "fortasse unicus codex latini textus eiusdem operis et cuius / textus catalanus necnon versiones gallic. et castill. noscuntur [sic] / A.R." A dalt del f. 1r es pot llegir "co(m)prato in Lione" (XVII?). A la guarda de la coberta Ir "C. 27. inf.". A la guarda II "n° 27. P^{te}. Inf." Al marge de 1r una altra mà "S. 81" A la guarda IVv una "S" ratllada i encara a sota una "P.". No hi ha notícies sobre la proveniença del còdex o antics possessors.

Incipit del text : (6ra)

Incipit liber de angelis . deuotus et utilis . / Compositus per
 Reuere(n)dum in Xpo patre(m) et d(e)um / dominu(m)
 franciscum eximenis p(at)riarcha(m) ierosolimitanu(m) / et
 episcopum elnensem . in sacra(que) pagina mag(ist)r(u)m /
 egregium ordinis minor(um). Et hoc in ydiomate suo proprio

scilicet arragonico . Sed postea per /quemdem aliu(m) ut esset
com(m)unior translatus fuit / in latinu(m) prout sequitur.

Explicit del text : (116rb)

“semper nobiscum jhs xps per suam clemenciam / Amen jhs maria
(repartit ocupant tota la caixa) i segueix a sota el colofó. Diversos
lectors han anotat les autoritats al marge, posant notes i
assenyalant llocs q li interessaven. Hi ha algunes *maniculae* : 22v,
68v. Descripcions a Haenel (212) ; Ratti (592) ; Massó i Torrents
(102), sigla A, número 99 ; Barcelona (210), número 40.

Editem a continuació, com a mostra, un capítol (tractat IV, capítol
I) de la traducció llatina del *Llibre dels àngels* d'Eiximenis. Per a
les conclusions sobre els lligams de la recensió llatina amb la resta
de tradicions, em permeto remetre a Martí (en premsa).
Mentrestant es pot comparar amb el text crític català de Martí
(2003 37-42). El text llatí que segueix ha estat fixat tenint com a
base el testimoni d'Albí (A), al qual s'han col·lacionat els altres
dos manuscrits (B Marsella, C Milà). El text s'esmena quan es
necessari i les variants descartades s'anoten a l'aparat crític (que
no inclou, però, cap variant gràfica). Cal tenir en compte que el
text de Marsella és incomplet perquè està afectat per una de les
llacunes que infesten aquest manuscrit.

[IV 1]

- {0} Capitulum primum in quo docetur qualis fuit creatio et ordinatio
angelorum in eorum exordio
- {1} Declarata in precedentibus tractatibus natura angelorum, quomodo
est in se sublimis, sicut ponit Primus tractatus; deinde quomodo
est ordinata per tres ierarchias et novem ordines, sicut dicit
Secundus tractatus; deinde qualiter est deputata a Deo ad
faciendum multiplex et valde utile et honorabile servicium,
secundum quod tractum est in Tercio tractatu, restat modo
tractandum, secundum quod dictum fuit in principio istius libri,
illorum victoria ferventi.
- {2} Et ut melius veniamus directe ad istum punctum, loquemur prius
modicum de modo quo fuerunt instituti et creati a Deo. Et post

hoc videbimus quomodo fuerunt positi in temptationem et quomodo propter hoc venerunt postea ad scisma et diuisionem, et consequenter ad victoriam et triumphum.

} Debes ergo scire et notare aliqua puncta. Primus punctus est quod Deus, secundum ponit Strabus, *Super Genesim*, formavit et creavit in principio mundi quatuor insimul, id est, materiam grandem, ex qua formavit in diebus sequentibus et fecit alias res. Secundo fecit tunc insimul tempus quod servabatur, mediante quandam nube caliginosa que circuibat dictam materiam (sicut facit modo sol terram), et faciebat diem et noctem. Tertia res quam creavit fuit celum empireum, sicut principale fundamentum tocius mundi, quia ultra illud nulla alia res est, et omnia alia creata infra illud. Quarta res fuit natura angelica, de qua dicit Strabus quae res implevit totum dictum celum empireum. Propter quod apparet dignitas angelica, quia non fuit sic viliter genita quemadmodum nos sumus, ymmo fuit creata solo verbo Dei.

} Est vero quod de ista creationis angelorum Moyses non fecit aliquam mensionem literalem scribendo creationem mundi -secundum quod apparet *Genesis*, *primo*-, quod equidem fecit per multipli ratione. Prima, quia ipse intendebat scribere creationem et processum humani generis et rerum homini factarum. Et in hoc non oportebat loqui de angelis. Secunda, quia cum ipse scribebat librum illum populo rudi, illiterati et rusticali, ideo solum scripsit sibi res corporales et que percipi possunt aut sensibiliter et non curavit de altioribus. Tercia, quia populus ille quasi de nichilo sumebat occasionem ydolatrandi, propter quod potuit timere quod si statim in principio libri fuisset eis locutus de angelis, quod ibi fecissens sibi tantas et tam periculosas questiones et dubitationes monissent quam foran leviter cecidissent in ydolatriam uel in aliquem errorem. Quarta, quod ipse sciebat quod angeli debebant apparere dicto populo in specie corporali, sicut de facto legimus Judicum, ii°. Propter quod, maluit quod per excellenciam sensibiliem faceret eis fidem existencie angelorum quod faceret solum testimonium sui libri, quia amplius se inclinaverunt ad credendum sic, sicut gens rustica et ruralis.

} Secundus punctus est quod statim quod angeli extiterunt creati, statim fuerunt ordinati per ordines et ierarchias (sicut iam supradictum est in secundo tractatu istius libri), sic quod licet omnes sint unius

speciem ad servandum in eis maiorem unitatem et conformitatem, tamen inter ipsos est grandis diferencia, sic naturalis, sicut per gratiam et gradum. Quam sicut videmus inter homines esse magnam differenciam naturalem, quia unus habet maiora bona nature quam alter et plus de gratia et virtute quam alter, non obstante quod omnes sint unius eiusdem speciem sic est inter angelos.

{6} Tercius punctus est iste, quod cum boni angeli, secundum quod receperunt a Deo maius donum nature, a Deo tamen habuerunt munus glorie et gratie, et in tantum erant aptiores ad vincendum omnem temptacionem, ac etiam non tam poterant peccare si non vidissent illam.

{7} Quartus punctus est quod angeli sic creati et dotati fuerunt per ordinacionem divinam positi in temptacionem, et hoc ideo ut quilibet haberet cognitionem sui valoris et bonitatis, et quomodo uteretur bonis et donis receptis post modum ut quilibet haberet illud quod merebatur. Deinde ut illa suprema gloria non tribueretur nisi personis probatis examinatis per temptationem.

{8} Quintus punctus est quod eorum temptacio fuit talis: quod eis fuerunt posite aliquae veritates: Prima erat lex obedientie que eis nuntiabat velle Deum quod si ipsi volebant deum videre et habere suum consorcium in gloria, quod ad statum illum habebant ascendere per servitium faciendum aliquibus creaturis infimis que eis demonstrarentur. Secunda veritas fuit quod voluntas Dei fuit quod una creatura ascenderet ad altitudinem divinam per servitium ad dandum complementum multum speciali bonitati, nobilitati et pulchritudini ipsius mundi. Super istis veritatibus eis propositis ipsi deliberaverunt per aliquid parum tempus; et habita eorum deliberacionem, una pars (id est maiorem) attendit ad primam veritatem et non approbavit, dicens ei non apparere justum naturam angelicam servire nature inferiori et quod lex per Deum eis posita magis apparebat temptativa quam preceptiva : et ideo non oportebat ibi sibi obedire. Alia autem pars attendens illam eadem veritatem iudicavit totum contrarium, approbens legem divinam in toto, dicens quod non decebat minores iudicare mandatum sui maioris. Et quod lex illa non erat solum temptans ymmo adhuc precipires et mandans ; et illi sante legi ipsi volebant obedire sicut humiles servi dei Deo omnipotenti.

{9} Primi praetera cogitantes in secundam veritate (id est quod creatura debebat ascendere ad altitudinem divinam), ibi requieverunt in quantum dicta veritas poterat respicere eorum proprium bonum. Et erat inter ipsos unus de ordine seraphini vocatur Lucifer et inter omnes erat melius dotatus donis nature, cui data erat a Deo preeminentiam principatus super omnes alios. Et iste, cum aliquibus de maioribus habentes respectum ad suum proprium bonum quod expectabant habere consenterunt illi et concluserunt sic concilium suum, quod dictus Lu<aquí acaba Marsella>cifer deliberavit, cum tertia parte dictorum angelorum qui ibi erant de qualem ordinem et de qualem ierarchia quod dignum erat taliter creaturam esse posita in tali statu propter rationes breviter factas, id est propter melioramentum et exaltamentum mundi. Et inclinati ad suum bonum proprium implicaverunt se in hoc quod eis non proponebatur, id est que esset illa creatura. Et cum hoc ordinare et eligere pertinet ad solum Deum, ipsi omnes stulte de se presumentes concordaverunt quod illa creatura debebat esse altior omni alia creatura per Deum creata. Et cum creatura illa omnibus altiis altior esset princeps eorum Lucifer, sequebatur quod ipse debebat ascendere ad altitudinem divinam. Et ipse Lucifer cogitans quod sicut ipsi deliberaverant ipsa de facto Deus exequeretur, ideo statim concupivit habere dictum statum et alii concupierunt dicto Lucifero. Etiam et ipsem Lucifer videns quos sic concupiscendo non poterat habere, invidit et invidens iratus fuit contra Deum et odiverit eum eo quod non dabat sibi et alii et cum eo et in isto odio et invidia peccatum eorum fuit consumatum et perfectum.

{10} Alii autem angeli maturius procedentes glorificaverunt Deum qui tantum volebat exaltare mundum quod creatura ascenderet ad suam altitudinem, ponendo cum magna reverentia et timore totum illud. Et que esset illa creatura in sua iusta dispositione, et sic firmantes se in isto proposito statim fuerunt confirmati in gratia et viderunt essenciam divinam, et extiterunt beati et gloriosi sicut modo sunt. Et de presenti mandavit sancto Michaeli (qui iam erat princeps in ordine principatuum) quod expelleret a paradiso tertiam partem angelorum, id est illos qui consensuerunt Lucifero in sua irreverentia et presumptione et odio contra ipsum. Et ille cum multitudine angelorum sui principatus, eiecit a paradiso

Luciferum et posuit in inferno profundo cum principalibus principibus qui sibi consensuerant. Et ibi sunt et erunt semper in multa pena et tormento. Et postea eiecit alios minores in isto aere super nos, ad dandum eis locum et opportunitatem ad temptandum nos. Et ibi non torquentur igne sed multa invidia tonquentur et displicentia quando vident nos sursum ascendere et occupare locum unde ipsi ceciderunt. Et sic stabunt usque ad finem mundi; et post iudicium generale erunt perpetuo clausi in inferno cum eorum malo principe.

De ista materia loquetur sanctus Johannes, in Apochalipsi xii et Magister sententiarum in secundo libro et doctores super dictum Secundum scriventes.

0 In quo docetur] om. C creatio et ordinatio angelorum] c. a. e. o. C.

1 angelorum] angelica BC tractatus] liber siue tractatus C qualiter] qualis A et] ac BC tractum] tactum B factum C istius] huius B illorum] de eorum BC.

2 melius veniamus] v. m. C prius] primo C.

3 Debes] debemus C secundum] secundum quod BC quandam] quadam B quadem C caliginosa] luminosa C que] qua A creata] c. sunt C illud] illa jllud A quae res] quae BC totum dictum] totum B.

4 vero] verum BC creationis] creatione BC mensionem] mentionem B equidem] egundem A equidem B multipli] multiplici BC rerum] rerum propter B rerum propter propter C homini] hominem C quia] est quia BC scribevat] scriberet BC populo] p. illi C illiterati] illitercto A illi B om. C rusticali] r. librum illum C ideo] uoque ? A sibi] om. C corporales] corporale A et] om. BC possunt] posset e non curauit B poterant C aut] om. C eis locutus] l. e. C sibi] om. C periculosas] periclosas A monissent] mouissent BC forsan] forsam A aliquem] qualunquem A quemquem? B dicto] dicte A faceret] faciebat A existencie] existencia C facere] faciet A sui libri] l. s. C.

5 Secundus] Secundum AB quod] ut BC licet] illum A speciem] speciei B sic] sicut C homines] hominem A eiusdem] eius ? A et eiusdem C sic] sicut C.

6 iste] om. C a Deo tamen] tamen A habuerunt] abuerint A glorie et gratie] gr. et gl. C tantum] tamen? C vincendum] videndum A vitandum C ac] et C non tam] item B ni tamen C peccare] p. sicut A vincissent] vidissent A.

7 est] om. C temptacionem] temptacione BC? ideo] ubo A quilibet] quilim A

quolibet? B haberet] haberent A uteretur] utentur A uterentur B receptis post modum personis probatis examinatis] receptis A illud] om. C examinatis] et e. C.

8 talis] talis flis A talis id est C posite] anteposite C velle Deum] d. v. C consorcium] consorcum A illum] talem BC ascendere per] per AC? faciendum] fiendum BC creaturis infimis] i. c. C fuit] erat BC ascenderet] ascenderat A speciali bonitati] specialitati B speciali C aliquid] aliquod BC parum] per unum? B parum tempus] t. p. C maiorum] maiorem A approbavit] a. eam C apparere] aparire A eis posita] p. e. C veritatem] iudicantem A totum] bonum C minores] minorem C temptans] temptandum A precipiens] precipires BC illi] ille A.

9 et] qui C data] dacta A preeminentiam] per eminentiam B quod] et A qualem] quoliter C ordinem] ordine C qualem] qualiter C taliter] talem C posita] positam C rationes] rationis A bonum proprium] p. b. C implicaverunt] multiplicaverunt C pertinet] pertineret C omnes] omnis A altiis] aliis C ipse] ipsem A concupierunt] concuperunt A Etiam et ipsem] e. i. et C concupiscendo] concupiēdo A odierit] odivit C eo] om. A et] etiam C.

10 ascenderet] ascenderat A illud] aliud C se] om. C mandavit] m. deus C expelleret] expellerat A consensuerunt] consenserant C principalibus principibus] principalibus A erunt] erint A super] supra C ibi] ibi tamen C

Bibliografia

Barcelona, Martí de. “Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?)”, *Estudis Franciscans*, 40 (1928): 437-500 ; cito per la paginació de la reedició dins *Studia bibliographica*, Girona : Col·legi Universitari de Girona-Diputació, 1991, p. 185-239.

Catalogue general des manuscrits des bibliothèques publiques de France, Paris, Plon.

Clausell Nàcher, Carmen. *La difusió del “Llibre de les Dones” de Francesc Eiximenis : El “Libro de las donas” y el “Carro de las Donas”*, Memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.

“Una obra olvidada de espiritualidad franciscana del siglo XVI : el anónimo *Carro de las donas*”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 4 (1995) : 439-64.

“Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, 45 (1995-1996) : 439-64.

“El P. Carmona, OFM, confesor de Adriano VI y probable traductor del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis”, *Archivum Franciscanum Historicum*, 89 (1996) : 287-305.
Edición y estudio del “Libro de las donas” y el “Carro de las Donas”, tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004.

Forbin, F. de. “Les manuscrits de Villeneuve-lès-Avignon”, dins *Les Chartreux et l’art, XIVe-XVIIIe siècles, Actes du Colloque de Villeneuve-les-Avignon*, ed. D. Le Blevet i A. Girard, 1988, p. 39-63.

García López, Jorge. “Francesc Eiximenis en la Guerra dels Segadors : dos pliegos de la colección Bonsoms” *Estudi General 22. Miscel·lània d’homenatge a Modest Prats*, II. (2002) : 421-43.

Guixeras, David. “Un fragment del capítol 321 del *Dotzè* en castellà”, *Estudi General 22. Miscel·lània d’homenatge a Modest Prats*, II. (2002) : 279-82.

Haenel, Gustav. *Librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M. Hispanniae, Lusitaniae, asservantur*, Leipzig, 1830.

Ivars, Andrés OFM. «El *Llibre dels Àngels* de Fr. Francisco Eiximenis y algunas versiones castellanas del mismo», *Archivo Ibero-americano*, 19 (1923) : 108-24.

Llull DB. <http://orbita.bib.ub.es/llull/>.

Maier, A. “Ein Handschriftenkatalog der Kartause Vallis Benedictionis bei Avignon”, dins *Studi offerti a R. Ridolfi*, Florència, 1973, p. 347-67.

Martí, Sadurní (ed.). Francesc Eiximenis, *Àngels e demonis*, Barcelona, Quaderns Crema, 2003.

“La tradició francesa del *Llibre dels àngels* : primera aproximació”, *Estudis Romànics*, 2006, en premsa.

“La tradition française du *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis : esquisse codicologique et historique”, en premsa.

- Massó i Torrents, Jaume. "Les obres de fra Francesc Eximeniç" (1340?-1409?). Essai d'une bibliografia", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3 (1909-10) : 625-26 ; cito per la paginació de la reedició a *Studia bibliographica*, Girona : Col·legi Universitari de Girona-Diputació, 1991, p. 41- 172.
- Meseguer Fernández, Juan. "El traductor del "Carro de las donas" de Francisco Eximénez, familiar y biógrafo de Adriano VI", *Hispania* 19 (1959) : 230-50.
- Perarnau i Espelt, Josep. "Un fragment del *Llibre dels àngels* traduït a l'aragonès", *ATCA*, 4 (1985) : 187-212.
- Ratti, Angelo (Pius IX). "Manoscritti di provenienza francese nella Biblioteca Ambrosiana di Milano", dins *Mélanges Châtelain*, París : Champion, 1911.
- Rojas, Raquel. "El *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis en la Castilla del siglo XV : testimonios y perspectivas de investigación", *Actas del IX Congreso de la Avocación Hispánica de Literatura Medieval*, en prensa.
- Santiago Lacuesta, Ramón. "La versión del *Libre de les dones* que poseyó el Arcipreste de Talavera", a *Homenaje a Alonso Zamora Vicente. III. Literaturas Medievales. Literatura Española de los siglos XV-XVIII* Madrid, Castalia, 1988, vol. 1, p. 115-27.
- Viera, David J. "The Presence of Francesc Eiximenis in Fifteenth and Sixteenth- Century Castilian Literature", *Hispanófila*, 57 (1976) : 1-5.
 "El *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis y el *Corbacho* del Arcipreste de Talavera, ¿influencia directa, indirecta o fuentes comunes?", *Estudios Franciscanos*, 81 (1980) : 1-31.
- Wittlin, Curt. 'La traducció francesa del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis impresa a Ginebra l'any 1478', dins aquest mateix volum, p. ???????